

Туркистон илгари ўз замонасига кўра маданиятга эга эди. Ўша даврда Туркистон хукмдорлари, уламолар ва зиёлилар маданий-маърифий ишга жиддий аҳамият берар эдилар, ҳар бир киши халқ маориф ишига бор нарсаси билан ёрдам беришни савоб деб биларди. Ана шунинг учун Туркистонда улкан мадрасалар, мактаблар, кутубхоналар ва корхоналар тоғдек қад ростлаган эди. Ҳар бир киши ўқитувчи ва ўқувчиларни моддий таъминлаш учун вакф таъсис этар, бунинг учун ўз ерлари, саройлари, дўконлари ва умуман бериши мумкин бўлган барча нарсаларини ўқув юртларининг тўлиқ мулки қилиб берарди. Шу боис мударрис ва талабалар вакф томонидан таъминлангани сабабли ўша даврда ҳеч нарсага муҳтожлик сезишмаган, ҳозирги интернат ва стипендиянинг ўрнини босгани учун ўзларини маданият ва маориф ишига бағишлаган эдилар. Ана шу ҳимоя остида буюқ олимлар, профессорлар ва файласуфлар вояга етган. Хатто катта шаҳарлардаги, хусусан, Самарканд, Бухоро, Кўкон, Тошкентдаги ва айрим қишлоқлардаги улкан мадрасалар ҳамда уларнинг қолдиқлари, Самаркандда Мирзо Улугбек томонидан қурилган обсерватория биноси маданият ва маориф ўша пайтда қанчалик юксак бўлганига гувоҳлик беради. Уша пайтдаги тараккиётга вакфлар сабаб бўлган. Вакфлар фақат руҳоний предметларни ўргатиш учунгина таъсис этилмас, балки умумтаълим фанларини ўқитиш учун таъсис этилган. Диний таълим ҳам, ҳудди рус мактабларидаги каби, умумий фанлар ва предметлар катори, мустиқил предмет сифатида қиритилган.

Кейинги вақтларда Туркистонда содир бўлган урушлар оқибатида, хонларнинг ҳукмронликка интилишлари, турли босқинчиларнинг ҳужумлари туфайли маданият-маърифат ривожига тўхтаб қолди, баъзи олим, уламолар табиий равишда вафот этдилар, бошқалари турли мамлакатларга қўчиб кетдилар. Қадимги маданиятни эслатувчи мадраса ва вакфлар ҳозиргача сақлаб қолинди. Ҳар қандай маданиятли халқнинг ҳукумати мадрасаю вакфларни омиллик билан бошқариш орқали давлат газнасига зарар келтирмай ушбу мадраса ва маориф даражасини кўтариши ҳамда ўқув ишини тўғри йўлга қўйиши мумкин эди. Аммо Туркистон, туркий халқларининг бахтсизлигига кўра, эски рус ҳукуматлари томонидан забт этилди ва халқнинг маданий-маърифий масалалари ўзга қолипга солинди. Эски рус ҳукумати маҳаллий халқларни руслаштириш мақсадини таъқиб этган боис маданият-маърифат излари Туркистон тупроғидан тамом йўқолди.

Победоносцев, Ильминский ва Остроумов сингари миссионерларнинг назорати остида ва уларнинг ташаббуси билан энг йирик вакфлар газна қойдасига тортиб олинди; мадрасалар ҳамда мактабларда фақат соф диний характердаги фанлар қолди; халқ учун зарур бўлган фанлар, хусусан, жўгрофия, математика, физика ва бошқа амалий фанлар бутунлай манъ этилди ва бу фанларни маҳфий ўргатувчи ўқитувчилар гўё инқилобчи каби таъқиб остига олинди ёки панисломчи сифатида оғир жазоларга тортилди. Янги мадраса ва мактаблар солиш, эскиларини таъмирлаш қатъий манъ

килинган эди. Шунингдек, маданий-маърифий ишларга хизмат килувчи янги вакфларни таъсис этиш хам манъ этилган бўлиб, умумтаълим фанларини ўрганишни истовчилар рус тилини билиш ва билмаслигидан катъи назар, бу фанларни рус тилида ўрганишлари шарт эди. Эски рус ҳукуматларининг халк маорифига нисбатан бундай сиёсати тимсолини кўрган Туркистон турк халкдари ўз маданият-маорифларининг колганини асраш учун, маданият ва маърифат ўчоги бўлган мактаб ва мадрасаларини саклаш учун уларни соф диний таълим-тарбия учун мўлжалланган муассаса деб, вакфларни эса рухоний институтларни ушлаб туришга хайрия максатида таъсис этилган муассаса, деб кўрсатишга мажбур эдилар.

Шундай килиб, халк диний таълимни ўрганиш пардаси остида мадраса ва мактабларда динга умуман алоқаси бўлмаган форс ва араб тилини, юнон фалсафасини ўрганарди. Нихоят, 40—50 йил мобайнида умумтаълим фанларини ўқитувчи олим мударрисларнинг биронтаси колмай ўлиб кетдилар, уларнинг ўрнини умумтаълим фанлари ва рухоний таълимотга эга бўлмаган, мадраса, мактаб ва вакфларнинг ташкил этилиш тарихини ва вазифасини билмаган, чор ҳукуматининг кўрсатилган сиёсати таъсирида тарбияланган мутаассиб муллолар эгаллади. Улар халкнинг ушбу ўқув юртларини чор ҳукуматининг тазйикидан омон саклаб қолиш максатида, айтилган ўқув юртларини хий-лага ўтиб, диний характердаги муассаса, деганларига шубҳа хам килмасдилар. Оқибатда мутаассиб муллолар мадраса ва мактаблар хакикатда хам халкнинг диний эҳтиёжини кондириш учун мўлжалланган экан, деб чиппа-чин ишондилар. Мазкур муллолар ўзларининг янглиш фикрларини кенг халк оммасига ёйиб, тарката бошладилар. Шу боис халк ва муллоларнинг ўзлари мадраса ва мактаб хамда вакфларни диний ва хайрия характердаги муассаса, деб хисоблай бошлаганлар.

Узгаришдан сўнг сиёсат хам бошқа томонга айланди, аммо эски ва янглиш фикр муллолар орасида хам, халк орасида хам йўқолмади, хатто хокимият тепасида турган баъзи ўртоқлар вакфни факат халкни диний ва хайрия эҳтиёжларини кондирувчи муассаса хисоблаб, ўз лойихаларини ўша руҳда тузмокдалар.

Юкорида баён этилганлардан маълум бўляпти:

1. Вакфлар хайрия ва диний эҳтиёжлар учун эмас, балки халкнинг маданият ва маърифатини юксалтириш учун таъсис этилган.
2. Туркистон халкларининг миллий мактаб ва мадрасалари — умумтаълим фанлари ва

санъат манбаидир.

3. Миллий мактаб ва мадрасаларни диний бўёкка бўяш эски чор ҳукуматининг сиёсатига асосланган бўлиб, халкни руслаштириш ҳамда туркий кавмлар маорифига йўл бермаслик сиёсатини талаб этади.

4. Ана шунга кўра туркий халклар кенг омма орасида айтилган муассасалар диний характерга эга, деган янглиш фикрдан кутула олмаяптилар.

Баён этилган шароитга кўра, бир томондан, кенг омманинг рухий кайфияти билан ҳисоблашиш, иккинчи томондан, вакф масаласини керакли йўлга қўйиш чораларини кўриш зарурияти тугилмоқда. Вакфлардан тушаётган даромадлар ва ҳукумат қурилиш ҳамда бошқа ўзгаришлар тарзида бераётган ёрдам ҳамда ўқитилаётган фанларнинг ўқитиш профаммасини ўзгартириш орқали мавжуд мингларча мактаб ва мадрасаларни ҳозирги огир ахволдан кутқариб, уларни диний муассасадан маданий-маърифий манбага айлантириш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу масалаларни ҳал қилиш мақсадида Маориф халк комиссариати қошидаги Турк шўъбаси уламолар ва меҳнатқаш зиёлилар билан ҳамкорликда бир неча марта мажлислар ўтказди ва мазкур лойиҳани тақдим этиш тўғрисидаги хулосага келди.

*(Туркистон Республикаси халк маорифи бўлимлари мудирларининг 1920 йил 30 июнда ўтган съездидаги нутқ.) (Русчадан таржима.)*